

IV.

„MELY IRIGYLÉST érdemlő szerencse juta nekem, hogy Erdélyt láthatám és hogy így láthatám!” – sóhajt fel Kazinczy legutolsó erdélyi levelében, midőn Wesselényi csókjával ajakán búcsút vett a bérces hazától, hív barátaitól, barátneitől s az úrlakoktól, melyek ódon falait, pompázó kertjeit s műkincseit oly áradó rajongással írta le. A hideg esztéta, a magyar szellemi élet akkori vezére, ki csak a klasszicitásra függesztette szemét, egészen felhevült erdélyi utazásiban, melyek romantikus szóáradatra ihlették tollát; s búcsúkiáltásában mennyi a prófécia!... A kései s méltatlan utód valóban irigyelheti Kazinczyt, hogy Erdély kastélyait még úgy láthatta, a kegyeletlen pusztítástól menten, régi pompájukban, midőn az utolsó százév még nem hordta széjjel értékeit s mikor még nem régi leltárakból, memoárokból s levéltári adalékokból kellett újra életre keltetni mindazt, mi e kastélyokat valaha is díszítette. Azóta nemcsak az építészet remekeinek sírját ásta meg a bontó csákány s az ellenséges indulat, hanem szertedúlta a családi otthonokat is; elkallódtak, dobrakerültek, szerteszóródtak a régi képek, szobrok, szőnyegek, fegyverek, díszedények, bútorok, hímzések, könyvészeti ritkaságok s még szerencse, ha múzeumokba kerültek. Mindaz, mi Erdély kastélyait ma is ékesíti, elenyészően kevés az egykori gazdagsághoz képest, de vajjon egy újabb évszázad múlva nem fogja-e irigyelni valaki a krónikást, ki legalább abban gyönyörködhetik, mit napjainkban láthat s leírhat?... Nyomasztó, vigasztalan gondolat ez s jó a multba menekülni előle, Apor Péter. Kazinczy, Jósika, Kővári írásainak elhalványult ködvilágába.

A vezető műfaj Erdély művészethistóriájában mindvégig az építészet; jóval többet építenek, mint faragnak vagy festenek e földön s ezt a magyar népléleknek, elsősorban tektonikus képzelete magyarázza. Ha a transzszilvánizmus művészeti megnyilvánulásait nyomozzuk a kastélyokkal kapcsolatban, elsősorban az architektúra formai elemzésébe kell elmélyednünk; a faragvány vagy a freskó inkább járulékos elem s főleg a kastélyokon, melyeknek várszerű alkata a díszítésre csak a későbbi korokban, a XVII., de főleg a XVIII. században nyújtott alkalmat. Az idő folyása vagy a szándékos pusztítás is előbb e dekoratív részleteket érintette s nem csodálható, hogy alig bukkanhatunk velük kapcsolatban szobrászati alkotásokra, mikor a nagytehetségű magyar szobrászok névszerint is ismert hosszú sora működik. A sok-sok erdélyi szobrász inkább a kiképzés részletein hagyta meg kezenyomát; az ajtó-, ablakkerek, párkányzatok, oszlopfejek mellett még a homlokzati címerkövek nyújtottak módot magasabb művészi készség megnyilatkozására. Ezekhez számíthatnánk aztán a kastélyokhoz tartozó kripták egyes megmaradt sírkövei; az ily köemlékek hosszú s aprólékos lajstromát állíthatják össze a részletkutatók, főként a reneszánsz korából. Csak néhány, nevezetesebb s a szakkönyvektől tárgyalt ily szobrászati művet említhetünk itt, mint a vajdahunyadi vár faragványait; Geréb László erdélyi püspöknek (megh. 1501) a gyalui várból származó címerkövét, amely ma az Erdélyi Múzeum ékessége; a szamosújvári vár Martinuzzi-címereit, az alvinci, vécsi, keresdi, aranyosmedgyesi, egeresi, szentbenedeki, bethlenszentmiklósi, radnóti kastélyok dekoratív faragványait, a szilágycsehi várkutatót, az olasztelki Daniel-címert (1669), az egykori szentpáli vár faragott köveit, a síremlékeket, amelyek a keresdi várban s a szentpáli kriptában megmaradtak s kivált Bebek Györgyné Patócsy Zsófiának gyönyörű szarkofágját (1583), amely Küküllővárából került az Erdélyi Nemzeti Múzeumba. A maguk nemében egyedülállóak a keresdi várkastély öregtornyának legfelső peremén felsorakozó harcos alakok színezett domborművei; jobbjukban alabárdot vagy lándzsát tartva, balkezüket csipőre szorítva áll mereven e hat, magyaros

ruhájú, süveges, őrtálló vitéz, a XV–XVI. századi felsőmagyarországi tumba-lapok stílusában adva; hihetőleg a XVI. század végének ritka emlékei, a felvidéki sgraffitós modorban festett és vésett szobrok erdélyi testvérei. Egyéb ily homlokzati domborművet e korból nem ismerünk; Bethlen Gábor fehérvári palotájából egyetlen faragott kő sem maradt meg hírmondónak s csupán azt tudjuk róluk, hogy kolozsvári szobrászok művei voltak; a sok, maga korában nagyhírű mesternek, Diószegi Isvának s Péternek, Szilágyi Jánosnak, Seres Jánosnak s a többieknek azonosítható műveit nem ismerjük.

A XVI–XVII. századi kolozsvári kőfaragó iskola munkássága mindenütt jelenvaló az erdélyi kastélyok faragványos részletein; ezekhez járulnak aztán a reneszánsz alkonyán a székelyföldi kúriák népies ornamentikával vésett oszlopai s mellvédjei. A legrégebbi ilyenmű emlékek a lebontott zabolai Basa-kúria főkapujának faragványos részletei (1680); már 1728-ban készíti egy székely faragó molnár a legszebb ismeretes „hímes oszlopokat”, a kisborosnyói Damokos-kúria számára, amelyek ma szétszedve a zabolai Mikes-kastélyban és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban vannak. Ily virágos oszlopokkal ékes a csíkszentimrei Henter-kúria; a népies reneszánsz kőfaragás kolozsvári árnyalatát a szentbenedeki-kastély virágindás kőajtófelei képviselik. Éppen Szentbenedeken találjuk a népies fafaragás legrégebb és legszebb emlékét, az emeletre vezető lépcsőkorlát gerendatartóinak és tölgyfa-díszoszlopainak képében; Kelemen Lajos fedezte fel, hogy Molnár Albert alkotásai 1673-ból. Valaha az erdélyi udvarházak elmellőzhetetlen díszei voltak ezek a faragott és színezett karfás feljárók, cifra gombozások – művészi tehetséggel megáldott magyar ácsok, kerekeselek, molnárok, esztergályosok készítették őket s ma már csupán a szentbenedeki oszlopok a hírmondói e művészetnek. Távolveleti pagodák tetőzetére emlékeztetve, pogány íz érzik alkutukban, az őshazából hozott formakincs; ily stílusú faragványokat láthatunk a magyar s székely falusi házak faragott kapufolelein s a temetők fejfáin.

Reneszánszkori stukkódísz egyetlen egy sem maradt reánk, noha bizonyos, hogy nem egy kastély ebédlő-palotájának mennyezetén ékeskedtek. Az indítékot nyilván Bethlen Gábor adta meg, kinek fehérvári rezidenciáját „különbnél különb, szép képírásos, aranyos és mészmetszésbeli festett mennyezetek” díszítették. A legkorábbi fennmaradt stukkó a bethlenszentmiklósi kastély két szobájában látható, mai pusztulásukban is érdekes, vonzó munkák, már a barok előfutárai; itt is, akár az architektúra dolgában, XIV. Lajos korabeli előképeket vétetett mintának Bethlen Miklós. A bolthajtásos terem cikkelyeit ovális és háromszöges keretelésű falmezők osztják meg, mindegyikben stukkóból formált, lelógó bajuszú, kucsmás magyar férfiképek néznek le; a másik teremben tisztán ornamentális megoldást látunk, festéseket körülölelő ovális díszeket, szozettákat, tulipánformákat – a mennyezet egésze az ég csillagrendszerének képét adja. Ki készítette mindezt? – épp oly kevésbé tudjuk, mint ahogy nem ismerjük az alsórákosi vár nagytermében lévő stukkók mesterét. Itt is Bethleneknek köszönjük e ritkaság szép műveket; Bethlen Sámuel és neje címerét hordja az 1700-ból származó mennyezet, mely pazar ornamentikájával az első barok plasztikai alkotás; egyes motívumaival, szinte a rokokó előfutára. Kereteit falmezőnyben puttók emelnek gyümölcscsel megrakott kosarakat, míg hullámszerűen gyűrűznek körülöttük a rocaille-díszek s hajladoznak a tölgyfalombok; kiterjesztett szárnyú sas-madarak, antik módra öltözött férfi buste-ök teszik változatossá az ünnepélyes falmezőnyt, mit valamelyik, Párizsból vagy Itáliából ideszakadt mester készíthetett. E korból valók az altorjai Apor-kastély mennyezetei is, amelyen Apor István gróf és felesége, Farkas Zsuzsanna névbetűi szerepelnek.

A barok beköszöntével a kastélyok plasztikai alkotásai meg sokasodnak; az alsórákosi stukkó már előre jelzi a kort, midőn a mennyezet- és szobordísz a derűs, világias kastélyok nélkülözhetetlen járuléka. A XVIII. században már nem kell minden ajtókeretet, vagy ablakszemöldököt katalogizálnunk, mint letűnt idők szobrászatának rekonstrukciós eszközét; az önálló, alakos szobrok elég

szép számban maradtak fenn s azt is jól tudjuk, hogy e díszítő tevékenység alig néhány ember munkásságának gyümölcse. Erdélyi barokkastélyok szobraiban csaknem mindenütt a két nagy kolozsvári szobrász, Nachtigall János és Schuchbauer Antal kezemunkájára ismerünk; e két lánglelkű mester az erdélyi rokokó-művek tömegét nyújtja, a templomok ékességeit, a legszebb oltárokat, szószékeket, fogadalmi szobrokat, kapuzati reliefeket; szinte kiapadhatatlan bőséggel és fölényes könnyedséggel alkottak, kőben, fában egyaránt maradandót s becseset. Nachtigall Kolozsvárt születik, ott is hal meg 1761-ben; Schuchbauer talán Budáról került Erdélybe s 1740 óta együtt dolgozik társával; még 1776-ban is életben látjuk. Közös műhelyük volt, műveiket olykor csak finom stíluskritikai megkülönböztetéssel, az arckifejezés milyenségével választhatjuk el egymástól, ha a levéltári okmány nem szól világosan, vagy nem utal a társát túlélőre a kronológia.

A szentbenedeki Kornis-kastély szobrai még aligha esnek tevékenységük hatósugarába; más, ismeretlen kéz faragta a Kornis-címert s megint más a pálosok csensztohovai Fekete Madonnájának kegyképét utánzó domborművet. A kapubástya előtt őrtálló, egymással szembeforduló két egyszarvú-szobor, a család címerállatai már inkább utalnak a kolozsvári műhelyből való pompás állatalalakra, bár keletkezési idejüket pontosan nem ismerjük. Kétségtelenül egyikük munkájával találkozunk azonban a dévai Magna Curia barokizálásakor; a gyönyörű főbejárati erkélyt, négy tökéletesen kérélt emberfejes konzoljával s a nagy ablakszemöldökkel még Schuchbauer Antalnak adnánk inkább, ha a marosvásárhelyi Toldalaghi-palotára gondolunk. Tökéletes eleganciájú rokokó alkotás ez, akár a nagy ballusztrádos erkély, vagy a belső termek könyved stukói; ezt is felülmúlja ám nagyvilági pompájával Bonchida, hol Nachtigall János, okmányilag is igazolt legszebb műveinek egész sorát alkotta. Bánffy Dénes tudta, kit választ tervei megvalósításához, hiszen láthatta a kolozsvári dómban a szószéket, a kőeszületet és a Katalin-oltárát; oly művészt talált János mesterben, kire nyugodtan bízhatta rá a bonchidai szoborgalériát.

1751–52-ben vállalta fel a mester az istálló és a lovarda kapujának kifaragását, metszését, az attika 36 kőszobrát, az istálló kőlovát, az áthajtó szobordíszzeit, a kastély északi szárnyának hat szobrát, a termék stukkaturáit s az úrnadíszeket; ugyancsak hamar, 1753-ra már készen állott e rengeteg státua, amely kétségtelenül a gróf Bécsből hozott programját követte. Itt lép először Erdélybe teljes fegyverzetében a kor mitológiai érdeklődése és allegorizáló divatja, az antik istenek és héroszok csapatával; a keresdi vár zord alabárdosainak búcsút intett az elfáradt század, szentek s Madonnák nem érdekelték a fő lovászmestert; Párizs, Versailles, Schönbrunn a görög-római hitregék mákonyával áltatta magát s ez az antikimádó világ csöppent egyszerre a messzi Kis-Szamos partjára. Ovidius *Metamorphosis*a vonul végig a tetőt megint csak elbujtatni akaró attikán, közöttük a bibliai ősök s megfejthetetlen jelképes figurák; mindjárt a díszkapun, a pazarul faragott griffes grófi címer fölött Atlasz emeli a világgömböt s mellette titánok készülnek sziklákat zúdítani a behajtó négyesfogatra. Látjuk aztán beljebb Perseust, a levágott meduzafővel, a hatalmas sasmadarat könnyedén megülő ifjú Ganymedest, Dianát a vadkannal, a bűbájos Medeát, tört emelve magzata kebelének; Kreon már önmagát dőfi le, míg Theseus vad félfordulattal emeli kardját a hidra fejének. Hera pávájával vonul fel, Delila ollót csattogtat Sámson fürtjei fölött, Deukalion és Pyrrha, az emberiség új ősei, súlyos köveket hajítanak hátuk mögé, míg Kronos felfalja Önnön gyermekét; látjuk Cerest a bőségszarúval, Neptunt a delfinnel, Marsot, Hermest, Thyestest, Adonist, a bunkós, oroslánbőrös Heraklest, a kalapácsos Hephaistost, Ariadnét, Dionysost, a lángszavú Mózeszt, a sakálfejes Anubist s mind közül a legszebbet: Heliost, amint négy erőtől duzzadó lovát hajtja... A kastély oromzatán kecsesen áll Diana, Kybele, Flora – a hitrege istennői mellett aztán feltűnnek a lovasalakok, a különleges szépségű istálló- és lovardakapu oromzatában s lángdíszes talapzaton nyugszik a hatalmas kő az élő félvér mének és kancák között, orra likain fújva a vizet a nagy, nyolcszögletes medencébe. Felvonulnak aztán az attikán az úrnadíszek; bárhol meg-

irigyelhettek volna ez átlelkésített láng-idomokat, mik a Louis XV. vázákból kicsapnak. Fényes tehetség víziói merednek itt kőbe e pazar anatómiával, igazi barokk hévvel s lendülettel faragott szobrokon, akárcsak agyagban mintázta volna őket mesterük; mindegyik mű külön egyéniség, egyik sem kopíroz, de valamennyi arcán fájdalom, keserű vonás ül, mint a Madonna s angyalszobrokon is a kolozsvári oltárokon. Nachtigall nem mosolygott soha szobraiban; ki tudja, hogy rághatta keblét a bánat, miért kínlódik itt ily tehetséggel s tudással névtelenül a világ távoli sarkában, „hová nem való a szép épület...” – s neki görög tavaszt kell kőbe álmodnia statuánként tizenöt és fél rhénes forintokért a komor, fagyos Transszilvániában.

Nyomorognia azonban nem kellett sem Nachtigallnak, sem Schuchbauernek, hiszen el voltak halmozva munkával s művészetüket kortársaik igen megbecsülték; fő megélhetési forrásuk természetesen a templomi plasztika volt, de sűrűn adódott munka a kastélyokban is. Bonchida iskolát csinált, a kőlovak és a görög istenek mindenfelé polgárjogot nyertek; remekbe faragott paripát készített János mester 1755-ben a zsigóói istállóra s minden bizonnyal sok művét őriznék még Erdély kastélyai, ha a halál fiatalon, negyvennégy éves korában el nem ragadja. Így a komlói rokokó homlokzat már kétségtelenül Schuchbauerrel való s szintén csak tőle származhatik a csákigorbói kastélykapu három oromzati szobra: a dorongra támaszkodó, a Nachtigall modelljétől eltérő, karcsúbb Herakles és a két fekvő mitológiai alak (1766). Ugyancsak „kőfaragó Antoni” mintázta a zsigóói lovarda emléktáblájának kőlovát 1771-ben; öt évvel később a hadadi Wesselényi-kastélyban találkozunk vele, amint a homlokzati címertáblákat, a park díszurnáit s az „óval palota” Kazinczytól is megcsodált stukkómennyezetét és kandallóját alkotja. Sok más kastélyban is dolgozott, talán – Marosvásárhelyről átrándulva – Gernyeszegen is a homlokzat stukkóin s az erkély kőkorlátján, ha ugyan 1777-ben még élt volna;

neki kell adnunk a sáromberki kastély két szobájának gyönyörű stukkómennyezetét. Feltétlenül ő csinálhatta a kapjoni kastély egykori plasztikai ékességeit, a griffeket, sasdadarakat s a torok mellképekkel díszített oszlopokat, valamint a mennyezetek szőlőfürtös, lombos stukkóit. Fogyhatatlan ötletességű, eredeti talentumú mester volt Schuchbauer s eltérőleg társa komorságától és zömökebb alakjaitól, mosoly s grácia lengi be karcsú figuráit.

A két kolozsvári mestert a második nemzedék vezéralakja, a nyugtalan, hányatott életű építész-szobrász, Blaumann János váltja fel, aki a kolozsvári Bánffy-palota homlokzati szoborgalériáját és erkélytartó griffmadarait alkotta, a szintén kolozsvári Hartmann János kőfaragó közreműködésével. A görög istenszobrokhoz is Bonchida adta a közvetlen indítékot, bár Blaumannt a századvég lehiggadó, klasszicizálóbb modora jellemzi s különben sem volt oly nagy szobrásztehetség, mint elődei. A „Khinderek”-nek nevezett antik istenek és az urnák „kő-gombjai” Zsibón is megjelennek; a nagy pavillon oromzatára Mars és Herakles szobrai s XVI. Lajos-stílusú urnákat faragtat Blaumann; később, sajnos, eltávolították őket helyükről. A zsibói házakon, istállón s főként a kriptán sok népies reneszánsz és barokk modorú címerkő tűnik még fel, mint szerte Erdélyben, de ezeket nem lehet célunk itt felsorolni; a francia s angol ízlésben tervezett erdélyi parkok mindenütt szobordíszekkel, urnákkal, Pánokkal, Dianákkal, nimfákkal, najádokkal népesültek be, ám ezeknek ma már alig van nyoma; még áll egy Pán-szobor Bonchida kertjében. A legtöbb ily szobormű a legendás hírű kerlési parkot ékesítette. Bethlen Lajos több ízben járt Bécsben, ahová a kastély s a kert művészi berendezései végett utazott; csak a bécsi kongresszusra való utazása negyvenezer forintjába került 1815-ben, honnan „egy híres szobrászt” hozott magával Erdélybe. Schmelzernek hívták, de nagyon híres mégsem lehetett, mert csupán vezetéknevét ismerjük; 400 forintot ígért neki a gróf s ő faragta aztán 1816-tól kezdve Kerlés szobrai s a park ékítményeit, így a három párka szobrát a kriptán, majd Vénusz, Diana, Neptun figuráit s még hihetőleg sok más mindent, mi-

nek ma már hült helyét mutogatják. Kerlésen ma a kastély tetején mindössze öt, antik tárgyú szobor töredékét látjuk, amelyek pusztulásukban is elragadók; egészen más kéztől való a kapuoroszlán s ugyanattól a kripta egyik szobortöredéke s ez utóbbiak mindenestre Schmelzer művei lehetnek, míg a homlokzati szobrok mesterében valamely ismeretlen, nagy művészt kell keresnünk, aki a homlokzati ablakszemöldökök kiterjesztett szárnyú sasmadarait is faraghatta. Schmelzert mindenestre felkapták ekkor Kolozsvárt, hol fehér holló volt az idevalósi mester; Kazinczy is vele készítette magáról gipszlenyomatot, amitől nem volt elragadtatva; egyébként apró nippek készítéséből élt, s ezeket egy „galanterie-árus” hozta forgalomba. Kerti szobrokat készített még 1816-ban Jósika Miklós fenesi parkja számára is, mindez azonban már elenyészett. Igen érdekes és szép szobrok díszítik még a geryeszegi parkot, bár e munkák nem erdélyiek, hanem Budapestről hozatta le korunkban Teleki Domokos gróf; a hat antik istenszobor – Junó, Neptun, Pán, Vénusz, Bacchus, Ceres és egy talapzat – a XVIII. század utolsó negyedéből való, a központi városháza szobrászati műveinek mesterkörébe tartoznak, s valószínűleg Martinelli embereinek alkotásai. Tipológiailag érdekes s amellet arányos, kiforrott művek ezek s szép maszkdíszes talapzaton állnak; ugyanily becses s a maguk nemében különleges ritkaságok a geryeszegi park groteszk törpefigurái, amelyek a francia forradalom idején készültek: XVI. Lajos, Mirabeau és a „les dames des halles” egyik példányának szellemes karikatúrái. Szerre vannak még elszórtan szoborművek Erdély parkjaiban; említésre méltó a bethleni kastély oszlopon álló szárnyas nemtője, a Mithrás-kultuszra valló, művészi faragású szurduki kőoroszlán s a legújabbak között a vécsi vár bejáratának kapuőrző oroszlánjai.

A FRESKÓ műfajának, a plasztika emlékeivel ellentétben már alig van nyoma Erdély kastélyaiban; ezt azonban nem annyira a pusztulás, a falképek romladékonysága magyarázza, hanem va-

lami mélyebb, művésztélektani természetű idegenkedés a festett falaktól. E tekintetben aligha volt különbség az egyazon vérből származó falusi jobbágy és a pompában élő fejedelem között; a magyar nép nem festi házainak falát, csak fehérre meszeli s a nagyhatalmú tanácsurak is inkább „portai” szőnyegekkel aggatták tele palotáikat; a magyarság ősi keleti eredete nyilatkozik meg az alapos festéstől való idegenkedésben. Nyugat művészete természetesen elhozta Erdély gótikus templomainak falára a freskókat, a Szent László-legenda kedvelt jeleneteit; a reformáció óta azonban a falfestés lehanyaglott s ez érezte hatását a várak s kastélyok díszítésében is. A vajdahunyadi vár falán még láthatók a XV. századbeli falképmaradványok, amelyek talán Zsigmond királynak Morzsina Erzsébettel való szerelmi történetét mesélik el; reneszánsz-kori freskót azonban egyet sem ismerünk s mindaz, mit a Báthoryaktól s a Bethlen Gábortól Erdélybe plántált olasz kultúra alkotott, ma csupán irodalmi emlék. Báthory Zsigmondot a sok tényérnyaló udvaronc, komédiás és léhűtő között olasz festők is körülvették; Niccolò Greco, Astolfo Vagioni neve fenn is maradt, de műveik nem ismeretesek. Bethlen Gábor már komoly és nagy erőfeszítéseket tesz az erdélyi festészet felvirágoztatásáért, a festők céhének 1618-ban kiváltságlevelet ad; több művészt nemesi rangra emel, de levelezései bizonyítják, mily szűkében volt a kiváló mestereknek. Nem egyszer rendeli a kolozsvári képíró Fehérvárra, más-szor Kassáról érkezik a mester s még jó, ha érkezik; például Béla-vári Dávid 1626-ban Bethlen kérését Kassáról Lőcsére továbbítja, mert „itt penig az mely képíró vagyon, maga elégtelen lévén...” Ily nehézségek ellenére is fényesen kifesteti a Friss Palotát, hálószobájának falait a teremtéstől az özönvízig való történeteket ábrázoló freskó borítja, alattuk Opitz Mártonnak egy-egy négysoros epigrammájával; a legtöbb termet azonban falikárpitok borították. Sajnos, Bethlen példaadása hatástalan maradt s ha mégis színes mennyezet került egy-egy reneszánsz kastély ebédlő palotájába, az a népies piktúra terméke: a falusi templomok kasztázott, cifrára festett deszkamennyezetének modorát követi. Ily emlék látható a

szentbenedeki kastély emeleti nagytermében: fejük fölött festett, indás, virágos díszítések nyílnak s ily deszkamennyezete volt a hajdani geryeszegi várnak: „táblákra szaggatva különb-különb színekre festett, arannyazatlan; a középső nagyobb tábláján a Méltóságos Teleki Familiának Genealógiája szép renddel le vagy on írva...”

A XVII. század végén a barok főurak, Bethlen és Apor igyekeznek megkedveltetni a falkép műfaját, Bethlen Miklós kastélya mennyezetére a hét napjait ábrázoló jelképes alakokat pingáltatja a kor allegorizáló divatjában, ezek azonban még későbbi átfestésükben is romladoznak; szintúgy falképeket készített Apor István Altorján, amelyeknek egy töredéke csak nemrég került napvilágra a mészréteg alól. A századeleji kísérletezéseket ám nem követi folytatás a barok teljes diadalrajutása idején sem. Ha valami ékesen bizonyítja az erdélyi baroknak az osztrák és a délnémet művészettől való viszonylagos függetlenségét, úgy éppen a freskók hiánya mutat erre; a művészeti hagyomány idegenkedett tőle s még a Bánffyknak sem kellett a falkép. Holott magyar festőt nem egyet is találunk e korban; a siralmas állapotú kapjoni kastélyban a grófné hálószobájában az ajtó fölött gyümölcsös kosár s a falakon vászonra festett allegorikus képek díszlenek, amelyek, mint latin felírásuk: „Visus, Auditus, Olfactus, Gustus, Tactus” is magyarázza, az öt érzéket jelképezik; nagy tájképi háttér előtt csoportosulnak a negédes ízű jelenetek alakjai. E képeket Veres Mátyás festette és szignálta 1771-ben; ma már igen megromlott állapotban néznek a teljes pusztulás elé.

Egy egész évszázad falfestészetét képviselte a kapjoni hálószoba; a következőből sem maradt sokkal több emlék ránk. Az empire idején egy Gáti (Gáthy) István nevű festő működött Erdélyben, akiről Ujfalvy Sándor nyilatkozott, kevés elismeréssel. Keczeli István szakaturai udvarházában látott tőle festett arcképekkel s írja, hogy az itteni portrék „majomhoz inkább, mint emberi alakhoz hasonlíthatók” – Gáti festette ezeket, kit külföldről nemrég hozatott Haller István gróf, a főispán Kapjonba „olasz falakat

festeni. Ha Belső Szolnokon még ma is torz festményt, akár régi olasz falat látsz, bizton tudhatni, hogy Gáti mesterműve”... Kár, hogy a kiváló sportember és ragyogó emlékiró megvető bírálatát nem ellenőrizhetjük, mert Belső-Szolnokban ma már „olasz falat” nem találunk. A kerlési kastély előcsarnokában hadijelvények festett díszeinek maradványait látjuk az ajtók fölött, de mesterét nem ismerhetjük; azt sem tudjuk, kivel festtette itt Bethlen Lajos Szent László egykori freskóját, amint a kúnt leszúrja s ha Kazinczy nem járt volna Erdélyben, a zsidói kastély képeinek szerzője felől is törhetnénk fejünket. Neuhauser Ferencet, a jeles szepeni mestert látta itt 1805-ben az irodalmi vezér; működésének nyomait ma is őrzi az egyik szoba, melynek vászonnal behúzott falait Claude Lorrain modorában festett tájképek borítják; látjuk rajta a zsidói kastélyt s Wesselényi vadászatainak jeleneteit. Ma már egészen megsötétedtek e nagyméretű képek, de eleven színekkel s élénk rajzzal tűnnek ki e terem supraporta-képei – kibogozhatatlan történeti jeleneteket nyújtanak, ki tudja? talán Gáti István kezétől. Két ily supraporta-kép a zsidói Béli-kastélyba került; az egyik a hadadi várat, a másik Wesselényi Ferenc és Széchy Mária esküvőjét ábrázolja, háttérben a murányi várral. A zsidói nagy kastélyban újabbkori supraporta-képeket is találunk, görög leples nők táncoló sorozatát; ezek Wesselényi Béláné művei. Vannak freskók az oltszemi Mikó-kastély két szobájában is, amelyeket a híres marosvásárhelyi ezermester, Bodor Péter, a zenélő-kút mestere festett a húszas évek végén; Napoleon életéből vett jeleneteket ábrázolnak s inkább mesterük sokoldalúságát, mintsem festői tehetségét hirdetik.

ELÉG SIVÁR s szegényes így az erdélyi kastélyok falképanyaga s érdekes, hogy függőképek dolgában nem sokkal rózsásabb a helyzet. Nagy erdélyi képgyűjtőt, a szász Brukenthal Sámuelen és gróf Bánffy Dénesné Schilling-Constadt Jeanette-en, az erdélyi múzeumi képtár megalapítóján kívül egyet sem tart számon a

művelődéstörténet; az erdélyi urak sok mindent gyűjtöttek, szőnyegeket, fegyvert, ékszer, ötvösműveket, könyveket, az öreg Rákóczi György persze pénzt s híres numizmatikai gyűjteményt, de festményeket s metszeteket aligha. A művészeteknek ez az ága őket a legkevésbé érdekelte; kivétel volt Bánffy György, a gubernátor, kinek hagyatékában egy „Kupferstichkabinett” tervét is találjuk Bonchidán s nagyértékű réz-, acél- és fametszet-gyűjteményt. Festményeket készült gyűjteni „hazám számára”, sok mindenféle műtárgya mellett az ifj. Cserei Farkas is, de szándékát nem koronázta siker. Egyetlen műfajban más csak a helyzet Erdélyben s ez az arcképfestészet, amely ugyan reális szükségletet is kielégített; egészen bizonyos, hogy a fejedelemség korában is rengeteg arcképet festettek magukról az uralkodók s a tanácsurak, de mindebből úgyszólván alig maradt valami az utókorra. Kemény János, Apafi Mihály portréinak XVIII. századi másolataira bukkantunk itt-ott a kastélyokban; nem maradt fenn, csodák-csodája, képes ábrázolás Bethlen Miklósról sem, holott lehetetlen, hogy képmását éppen „a francia” meg ne festette volna... Teleki Mihály legrégebb, kisméretű tempera-képét a sáromberki kastély őrzi, Apor Istvánról az abosfalvi kastélyban maradt kép, Bánffy Dénesről és fiáról, az első gubernátorról már nem. A legkorábbi XVIII. századi, még a reneszánsz modorára visszamutató ritka s nevezetes művek a bonchidai kastély díszszofté; Naláczi Lajosné, Toldalaghi Máriáról és leányáról, Naláczi Sáráról festette e két nagyméretű képet 1705-ben ismeretlen magyar mester; a frontális beállítású, feszes, ünnepélyes, magyar viseletű nő arcképek híven érzékeltetik a XVII. századi helyi festészet minden formai sajátosságát. Toldalaghi Mária másik képmását a nyárad-szentbenedeki udvarházban találjuk meg, hol sok érdekes barokkori arckép függ; Toldalaghi Mihálynak és feleségének, Gelentzei Miháltz Erzsébetnek életnagyságú, XVII. századi portréiról a képekben ugyancsak gazdag koronkai kastély őríz képet s ezek a mikházai klastromban volt s onnan Szentbenedekre került egykori oltárkép donátor-alakjairól készült másolatok.

Igen sok VIII. és XIX. századi arckép: miniatűr, olaj és akvarell függ azonban mindmáig az erdélyi kastélyok és udvarházak termeiben; sajnos, a művészettörténeti kutatás még a kezdet legkezdetén áll velük szemben s egyedül gróf Toldalagi Józsefné anyaggyűjtésétől remélhető, ha valaha is pontos képünk leend erről az emlékanyagról. Alig tudjuk, kik festették e képeket, mert a szignatúra rajtuk fölötte ritka, főleg a barok-koriakon; a XVIII. századból különben is egy-két, erdélyi honos piktort ismerünk, s azok sem jelentékenyek. A szükségletet az átvándorlók látták el, akikről oly nehéz valami feljegyzést, levéltári nyomot találni; érdekes, hogy a magyar urak s asszonyok e korban a Szebenben működő Stock Jánoshoz nem fordultak s inkább Bécsben készítették képmásukat, felutazásuk alkalmával. Bánffy Dénes gróf természetesen Mária Terézia kedvelt festőjével, a nagynevű Meytensszel festeti meg életnagyságú, pompázó portréját 1740–48 között. A kor nagy műveltség-történetírójáról, Apor Péterről is maradt állítólagos képmás, mely az abosfalvi Apor-kastélyban függött; sok ily erdélyi kép került a rokonsági kapcsolatok útján magyarországi kastélyokba, budai palotákba vagy múzeumokba, természetesen a főnemesség kolozsvári s vásárhelyi házaiba s végül iskolák, udvarházak tulajdonába. Így Toldalagi László gróf arcképét az udvarhelyi református kollégium őrzi; Teleki Sámuel képmását a vásárhelyi nagy könyvtárban függnek, de maradt sok-sok családi kép a kastélyokban s kúriákban is. Különösen gazdag s kiváló mesterek alkotásaiból áll a bonchidai kastély arcképcsarnoka, igen sok családi portrét találunk Hosszúfalun, Kerelőszentpálon, Kőrispatakon. Paszmoson, Szurdukon, Koronkán, Báldon, Keresden, Pusztakamaráson, Marosújvárt, Marosszentgyörgyön, szép számmal Sárpatakon, Malomfalván, Bonyhán, Nyárádszentbenedeken, Gerenden, Cegén, Óraljaboldogfalván, Vargyason, Bethlenben, Szentbenedeken. Kiemelkedik e nemben még Sáromberke, amely a szép arcképek és miniatűrök valóságos tárháza; kiválik itt Széchenyi Ferenc grófnak, a Nemzeti Múzeum megalapítójának kitűnő képmása, amelyet kísérelével egyetemben küldött meg kongeniális

barátjának, Teleki Sámuelnek. A kisebb udvarházak falán is régi erdélyi urak és asszonyok directoire-, empire-, majd magyarviseletű képmásait láthatjuk.

Festőikről a táblabíró-világ korában már megsokasodnak az adatok; Lyka Károly megannyi nevet ásott ki az egykorú források tömegéből s legelső sorban neki köszönhetjük, hogy a XIX. század első felének művészeti életéről plasztikus képet nyerhettünk. A tehetséges festőket megbecsülték az erdélyi urak; sokat dolgoztattak a Neuhauser-család tagjaival; az ifjabb Ferenc, a szebeni rajztanár több kastély képét – mint Gernyeszeget, Marosújtart, Fehéregyházát – festi meg s a gubernium melegen pártfogolta. Bánffy György irányítására a mestert, midőn az udvarhoz folyamodott támogatásért. Sok arcképet fest Bergmann Ferenc Antal és a kasseli eredetű Avenarius, aki a főnemesi családok, a Bethlenek, Hallerek gyermekeit tanította rajzra, zenére; Kazinczy Gáldtön találkozott vele erdélyi útjában. A bécsi Julius Franz Wagner pasztellfestő Bonchidán, majd Marosnémetin dolgozott, „nem keveset, s híven, de sietve s nem nemesített ízlésben, ahogy a magát és mesterségét becsülő művésznek mindig kellene...” Marosnémeti ekkor, Kazinczy idején, „rakva van portrékkal” s magasztalja Gyulay Lajos grófnak Weichardtól festett képét, melynél jobbat a „szent öreg” a Meszesen innen nem látott. Erdélyi kastélyokban dolgozik a tiroli Puellacher Lipót, sok főúri képmást pingál az olasz Gentiluomo, aki Kolozsvárt tanította az előkelő ifjakat festésre, rajzra, zenére; számos portrét találunk a kastélyokban Marastonitól, aki az 1843-i diéta idején húsznál is több urat lefestett a kincses városban; Szabó János Marosvásárhelyen portretirozza a főnemeseket, mint Bánffy György gubernátort, Kemény Simonné Teleki Annát, Haller Istvánt. Bölöni Sikó Miklóstól is jónéhány képet találunk a kastélyokban, mint Zsibón, vagy miniatűröket a vásárhelyi Sényi László-féle gyűjteményben. Kissolymosi Simó Ferencnek is több műve ismeretes. A legtöbb arcképet a reformkor hajnalán mégis Barabás Miklós festi; csaknem minden, képekben bővelkedő kastélyban – mint Bonchidán, Pusztakamaráson, Zsibón – megtalál-

juk hiteles, vagy legalább neki tulajdonított akvarelljeit, vagy olajképeit.

A tömérdek Barabás-kép vagy litográfia jellemzi a leghívebben a harmincas évek Erdélyének magyar urait s úrhölgyeit; szerencsés találkozása ez a székely festőnek országa főnemesi társadalmával. Ideálképek néznek le ránk Barabás műveiről s mégsem hamis eszményítés ez, ha ismerjük, mily lelki nemesség s mily komoly erkölcsi felfogás, a szépért, jóért, nemesért való hevülés jellemezte a szabadságharc előtti Erdély főurait. A nagy művész erdélyi életéről már nem kell a történésznek beszélni, átveszi a szót ő maga emlékirataiban; egy forrást sem ismerünk, amely ennyire közel hozná számunkra egy művész életét a guberniális Erdély világában. Barabás művész voltához képest, ritka realista fő volt, takarékos, élelmes, a jég hátán is megélő, kitűnő üzleti érzéssel rendelkező ember, s amellett telve önbizalommal és öntudattal; jól tudta, mit ér s jól tudták ezt Erdély urai is, akik ugyancsak megszerették; kézzől-kézre adták Kolozsvárt meleg ajánlással. Wes-selényiek műtermet bocsátottak rendelkezésére s asztaluknál is mindennapos vendég volt, akár gróf Rhédey Ádámnál; nemcsak munkáját magasztalták, hanem befogadták társadalmi körükbe is, Lázár grófék, sőt maga a kormányszék elnöke, Jósika János is ebédre látta. Feledhetetlen napokat töltött még 1829-ben a csombordi kastélyban s emlékirataiban megjegyzi, hogy Kemény Simonokról a legnagyobb tisztelettel kell írnia, mert „e család viselkedése irányomban örökös hálára kötelez”. Távol volt már az idő, midőn a kóbor piktorokat társadalmilag lenézték s szolgák módjára kezelték; nem csoda így, midőn 1837 tavaszán a hírben már megnövekedett nagy festő Sáromberkére utazott, önérzetének megsértését nem tűrte el. Teleki Ferenc, a kancellár fia, aki csak Bécsben érezte jól magát s magyarul úgyszólván nem is tudott, vendégét a falu végén egy rozzant korcsma sötét lyukába szállásolta el, hová térdig érő sárban vergődött el Barabás; másnap reggel aztán már ment a kastélyba, hogy búcsúzik, ő itt nem marad. Nagy jelenet és vita indult meg s herceg Waldeckné (Teleki Ágnes) csípősen meg is jegyezte,

„die grossen Künstler sind prätensiv”, mire Barabás visszavágott, hogy „egy művésztől sem lehet követelni azt, hogy a legkényelmetlenebb helyzetben hangolva legyen az alkotásra”. A kínos helyzetet az éppen itt időző Bánffy Miklós, a későbbi királyi főpohárnokmester mentette meg, aki diplomatikusan karonfogta Barabást: „– No, édes drusza, jöjjön, nézze meg legalább a parkot és a Marost.” A festő már el volt szánva a távozásra, de Bánffyt már régóta ismerte – sok képet őriz tőle Bonchida – s úgymond, finom modoránál fogva nem tagadhatta meg, hogy körül ne járja a parkot s addig Barabás málháját a kastély egyik nagy szobájába szállították. Két hétig maradt itt a művész, hol remek képeket festett s még híre is járta, hogy a tüdővészben fekvő s végét járó báró Vay Lajosné Teleki Erzsébetet a róla festett rendkívüli finomságú kép munkája alatt „magnetizálta”, mert az ülések alatt mindjobban erőre kapott s majd meggyógyulva, öreg asszonyként halt meg 1878-ban. Teleki Ferenc mégis „kimutatta a foga fehérit”, mert egy rossz létrás szekéren engedte el Barabást Vásárhely felé...

Kivételes eset volt ez akkor Erdélyben, hiszen a festőket már megbecsülték s mind művészetüket, mind személyüket sokra tartották. A fényes fejlődés felé induló XIX. századi magyar festészet korában a festőket nagy szeretettel fogadják a kastélyokban. Az arisztokrácia mind több tagja tanul festeni a táblabíróvilág korától kezdve; Bethlen Ferenc gróf rézmetszést tanult Nagy Sámuel-től, Wesselényi Polyxéna, báró Bánffy Lászlónét maga Barabás vezette be a piktúra tudományába, Avenarius viszont a Haller- és Bethlen-gyerekeket; a főúri neveléshez ekkor a rajztanítás már szorosán hozzátartozott. Teleki Rózát Barabás meg is örökölte festés közben. Később kiválik e nemből a hős Teleki Blanka, akinek annyi szép rajzát őrizi a hosszúfalvi kastély; az őt és Leövey Klárát a kufsteini fogságban megjelenítő nevezetes Madarász-kép is e műalkotásokban oly gazdag úriak díszé. Wesselényi Bélánét, a fiatalon elhunyt, nagytehetségű Teleki Gézát, Alsózsuk urát, Teleki Ralphot, Teleki Blankát, Teleki Domokosnét, Almásy-Teleki Évát, Apor Istvánét, Degenfeld Miksáné Teleki Erzsébetet ragadjuk ki a ko-

moly festő vagy műkedvelő erdélyi mágnások hosszú névsorából. Székely Bertalan tanítványaként indult pályájára Bánffy Miklós, a nagy író és államférfi, aki a díszlettervezés és az illusztráció műfajában alkotott kimagaslót; függőképet azonban – egy bonchidai arckép kivételével – nem találunk tőle Erdély kastélyaiban.

A MAGYAR POMPASZERETET és reprezentálási hajlam, Erdély fejedelmeinek és nagyurainak gazdagsága nem a várak s kastélyok külső építészeti vagy szobrászati ékesítésében, avagy a festői alkotások gyűjtésében nyilatkozott meg a maga valódi mivoltában, hanem az ott mindenkor felhalmozott kincsekben s a XVIII. századtól kezdve a belső berendezésben is; a szőnyegek, fegyverek, ékszerek, asztali edények, drága ruhák, brokátok, prémek, selymek voltak fő büszkeségeik s mindez magyarázza azt, hogy az autochton erdélyi művészet legmagasabb tőkélyre fejlődött ágazata az iparművészet s főleg az ötvösség volt. A reneszánsz fényéből, a fejedelmek udvarának egykorú krónikásoktól olyannyira magasztalt kárpázatos gazdagságából azonban mi sem maradt ránk más, mint az irodalmi megemlékezések, amelyek a Báthoryak udvarának s főleg Bethlen Gábor palotájának királyi ragyogásáról szólnak. Megint csak Bethlen volt az, ki a Nyugattal lépést akart tartani rezidenciája nagyszerűségében; tudjuk, hogy velencei, nürnbergi s flandriai kárpitokra egy alkalommal 2060 tallért költött, másszor egy Nagy Sándor-ciklusért 11.000-et; 8000 forint értékű üveg- és drága szövetárut vásárolt Velencében, s onnan hozatott bronz és üveg gyertyatartókat is; Muranóból egyenesen üvegmunkásokat telepített Fogarasra, hogy az ország üvegszükségletét kielégítsék; az üvegtárgyak amúgy is nehezen és lassan lettek kedveltté Erdélyben. Annál több arany- és ezüstkincs: asztali edény, tányér, pohár, díszkupa, bilikom került ki kincses Kolozsvár városának ötvösműhelyeiből; a fejedelem végrendelete rengeteg ily klenódiumról emlékezik meg – arany pohárszéki eszközök, kupák, csészek, süveg- és

delfinalakú poharak s még megannyi más iparművészeti remek tömege volt Bethlen hagyatékában. Szintoly fejedelmi pompa ragyogott Fogaras várában, Radnóton s másutt is; ha végigolvassuk a fennmaradt Báthory-, Rákóczi-, Apafi-, Bánffy-, Haller-leltárat, örökségi lajstromokat, szemünk káprázik az ott felsorolt tömerek kincs, ezüst pohárszéki tárgyak, asztali edények, ékszerek, övek, párták, diadémok, gyöngyök, főkötők, rezgőtűk, násfák, átalvetők, gombok, csattok, kalapforgók sora láttán.

Ma már hiába keresnénk Erdély kastélyaiban ezt a principátus-korabeli ragyogást; elenyészett Gyulafehérvár, Görgény, Gyalu, üresen tátong Radnót, Fogaras s a későbbi emlékek alig őriztek meg valamit a XVII. századi, amúgy is szerény berendezési tárgyakból, bútorokból s aránylag igen keveset a régi ötvösremekekből. Az értékesebb darabok, fegyverek, díszruhák főként budapesti múzeumokba kerültek, s az ékszerek, kivált a közelmúltban, az erdélyi hegyeken inneni, rablásnak kevésbé kitett helyekre; régi bútor még Keresden maradt meg leginkább, egy ágy 1578-ból s több darab a XVII. századból; itt-ott még másutt is – Sáromberkén – látunk egy-egy reneszánszkori széket, de mindez aligha nyújt képet a XVII. századi erdélyi kastélyok különben sem fényűző berendezéséből. Aránylag a legkedvezőbb a helyzet a XVII. századvégi szőnyegek és egyes ötvöstárgyak, női ékszerek, férfiruha díszek, kardok, díszkupák dolgában; a „portai” szőnyeg, a Sztambul felé irányuló kereskedelem egyik legfőbb árucikke volt s mint tudjuk, a kisázsiai eredetű XVII–XVIII. századi szőnyegek egy csoportját „erdélyi török szőnyegnek” nevezik mindmáig, noha benn Erdélyben ezekből alig néhány darab készülhetett. Portai szőnyeg nélkül erdélyi kastélyt még a barok-korban is nehezen lehetett elképzelni s ily munkák elég szép számban maradtak az arisztokrácia birtokában; a legkülönb szőnyegek Gernyeszegről kerültek Teleki Domokos budapesti palotájába. Az ötvösművek, fegyverek, órák, porcellánok közül mai napig is sok értékes tárgy van a kastélyokban, bár a legfényesebb gyűjtemény, a bonchidai Bánffy-kincstár a budapesti Iparművészeti Múzeumban van letéve; újabban ismét Gernye-

szegen van Teleki Domokos sok nagy műértékű tárgya, mint Teleki Mihály ezüst csobolyója és ezüst poharai. Igen kedveltek voltak Apafi Mihály óta az órák s az újabbkoriakból csaknem minden kastélyban van néhány remek példány.

Erdély kastélyainak mai berendezése, kandallóik, bútoraik, csilláraik és dísz tárgyaik az utolsó két évszázad alkotásai; az iparművészet minden stílusárnyalata képviselve van e művészi teremtésben a régence-től a rokokón, a XVI. Lajos-stíluson, a directoire-on, és az empire-on át a biedermeierig s természetesen az ezeket követő s bennünket kevésbé érdeklő historizáló, szecessziós, sőt modern áramlatokig. Ahány kastély persze elpusztult, vagy osztozkodtak az örökösök, avagy éppen lefelé fordították az ősi címert s új gazda költözött a szobákba, e bútorok is megkezdették továbbándorlásukat; szinte fel sem lehet sorolni, hány ily ősi interieur kallódott szerteszéjjel az idők folyásának kikerülhetetlen végzéséből. Jókai például még nem győzte eleget csodálni a kelementelki Henter-kastélyt, hogy „míg másutt, köztünk mondva, egy koppantó sem maradt meg, itt képek, olasz acél, rokokó órák, sajátos cifráik a mahagónival és elefántcsonttal kockázott asztalokon” – ritkaságok, numizmatika, fegyverek, imádságos könyvek. Barcsay Ákos ezüst mosdótála, víztartó: egy ágaskodó szarvas; „ilyenek lehettek azelőtt a többi erdélyi urlakok is ...” – írja a költőkirály. Ma már ez is a múlté, mint megannyi társa s mint a maga nemében egyedülálló Haller-pantheon, mely Kazinczyt annyira meglepte a kastély egyik üres szobájának ajtajában. „Magas falai a párkányozatig fekete márványként vannak befestve; az oszlopok fejezetei aranyozva, arany a márvány ere is. A plafond az ég boltozatja. Az architrav könyöklőiről Halierek pillantottak alá tömött sokaságban; ez páncélosan és zászlóval, amaz spanyol öltözetben; az itt lovagpalástban; itt két pap, hihetőleg Loyolának baretjével...” Mindez semmivé lett, akár Kapjon, Kerlés, Magyarfenes s felsorolásukat még sokáig folytathatnánk; de nézzük mindazt, mi megmaradt e régi gazdagságból.

Reneszánszkori, fehér, vagy éppen virágos kandallót ma már nem ismerünk; a legszebb s ugyanakkor a legrégebb s a legértékesebb erdélyi kandalló, mi maiglan is eredeti helyén áll, a közhivatallá fakult dévai Magna Curia, egyben egyedüli berendezési emléke. A XVIII. század negyvenes éveinek alkotása s kétségtelenül a homlokzatot barokizáló szobrász, Schuchbauer Antal remeke. Kompozíciója nem követ semmi iskolát s leírása nem ad róla fogalmat; látni kell e színezett, keleties öltözékű figurácskákat, mint tartják fejükön s karjaikkal a rokokó díszeket s fogják közre a Dániel és Haller címer fölött Erdély kiterjesztett szárnyú sasmadarát. E kandalló másutt, mint Erdélyben, el sem képzelhető; mesterének, úgy látszik, a kandalló specialitása volt, mert ilyent farag a hadadi ebédlőben, bár a dévainál – 1776-ban készült – jóval lehiggadtabb, későbarok ízűt, míg az ugyancsak kezétől való vásárhelyi Toldalaghi-tűzhely a groteszk elemektől menten, elragadó gráciájú figurális megoldást nyújt. E három alkotás képviseli az erdélyi saját kandallóstílust, míg a többi tűzhelyek már a francia modor bécsi ízlésben átfogalmazott s részben ott is készült emlékei. A Louis XV. stílusú fehér mázas kályhák legremekebb példája a bonchidai kék szalon dísz; a XVI. Lajos-stílusú kályhák közt Zsibón, Hosszúfalun, Gernyeszegen látjuk a legszebbeket s kivált Bonchidán, amelyek hihetőleg bécsi tervek nyomán készültek; több ily kályhatervet találunk az itteni családi levéltárban. A sáromberki Louis XVI. stílusú kályhákat Teleki Samu Aranyosmedgyesről hozatta át. Az empire-modorúak közül a koronkai emelkedik ki; csodaszép porcellánkályhák voltak valaha Kapjonban – egyik Bonchidára került – s Kerlésen, Küküllőváron; a szerényebb, fehér, vagy zöldmázás darabok egész sorát látjuk az udvarházakban. Az üvegfüggős nagy csillárok a kastélyok legszebb ékességei, pazar példányokat találunk Bonchidán, a barok s az empire igazi remekeit; több darabot innen vittek át a kolozsvári palota építésének befejezésekor, 1786-ban. Művészi csillárok függenek a gernyeszegi kastély több szobájának mennyezetéről is; Zsibón, Koronkán, Sáromberkén is gyönyörködhetünk társaikban.

A legszebb erdélyi korabeli interieurök s a leggazdagabb berendezés maiglan Bonchidán, Sáromberkén, Hosszúfalun kápráztatja el a vendéget, de csaknem minden kastélynak van egy-két, régi műtárgyakkal berendezett szobája. Bonchida nagy ebédlőterme, vitrinjeivel, porcellánjaival levegős, napos derűt áraszt, bár méretei egy középkori lovagteremnek felelnek meg; a szebbnél-szebb bútorokkal ékes szobák között, a Mária Terézia-, a kék- és sárga szalon válik ki, az arcképcsarnokos billiárd-szoba s a kerek bástya könyvtárszobája; a folyosókon mindenütt a vadásztroféák tömege. A kastély berendezésének történetét szinte a legapróbb részletekig figyelemmel kísérhetjük Bánffy György gubernátornak és hűséges bécsi ágensének, Rueff Lipótnak terjedelmes levelezéséből. Mind a kolozsvári palota, mind a kastély berendezési tárgyai a császárváros műhelyeiből kerültek ki; 1776-ban készíti a remek parkett terveit Augustin Haunoldt, udvari asztalosmester; a kanapé, székek, trümók, asztalok, díványok s más bútorok tömegének tervét találjuk itt a 70–80-as évekből, ajtózár-terveket s a legkülönbélebb színű, de mind élénk csikozású bútorhuzatok mintáit az 1790-i számadásban. Mind e levelezésben, mind a levéltárban tervek s adatok serege bukkan fel; Zelenka asztalos, a G. Gantzhorn tervezte empire-íróasztal rajza, Blauher kályhás négy fehér kályhája, Marschy kályhás öt darabja, Högler Nep. János, salzburgi akadémiai szobrász specifikációja – szekrény-, porcellán-tervek szerepelnek; pozsonyi asztalostól, bécsi ezüstművestől, a holicsei porcellángyárból a különbnél külön berendezési és dísz tárgyak egész sora vándorol Erdélybe. A kastély mai ékességei Bánffy György gubernátornak idejét s ízlését egymagukban visszatükröztetik; a lépcsőházban álló páncélok, az uralkodóház tagjainak portréi is az ősi mult örökségei s ugyanitt látható a legérdekesebb erdélyi különlegesség, a GBG betűkkel ellátott, méteres sakk-készlet; nagy művészettel faragott, bécsiesen öltözött, koronás, vagy főveges mellszobrok néznek szembe a figurák talapatáról, a király, a királyné, a nemes testőrök, a parasztok meg a bús lovak. A nagy teremben, körben ülve a falak mentén sakkozott ezekkel Bánffy

György s a hivatal gondjait úzó Királyi Fő Igazgató Tanács; hosszú pálcákkal mutatták a húzásokat, mire a lakájok ide-oda cipelték az éppen nem könnyű bábukat...

Igen gazdag Sáromberke berendezése is; itt éppen a kisebb méretek, a földszintes kastély hét szobája miatt kelti a kastély egy kincsekkel teletömött múzeum képét. A rokokó, copf, empire bútorok fölött török szőnyegek függnek, korabeli ráamájú arcképek; a könyvtárterem középkori bútor- s fegyvergyűjteménye páncélok, sisakokkal, régi fringiákkal, alabárdokkal zsúfolt s itt van elhelyezve Teleki Mihálynak ékkövekkel kirakott, címerrel s felírással ellátott díszkardja is. Az ötvösművek, fedeles kupák, miniatűr arcképek tömege lepi el a drága keleti szőnyegekkel bevont asztalokat; a Mária Terézia-szoba velencei tükrei dús faragású aranyráamáikkal csillognak; a dolgozószobában a kancellár hatalmas empire-íróasztalát látjuk, a Teleki-család kegyelettel őrzött relikviáját. S aztán a vadásztroféák, miket Teleki Samu hozott magával afrikai s indiai utazásairól... Ilyeneket aligha látni valahol is magyar kastélyban, mint a sáromberki ebédlőben: elefántagyarak, a legkülönbélebb állatok kitömött figurái, csavaros aggancsai díszítik a falakat s általánosan megcsodált erdélyi nevezetesség a két hatalmas bysson, egy indiai bivalypár roppant, fenyegető feje. Se szeri, se száma az itt összegyűjtött néprajzi ritkaságoknak, néger fapárnáknak, vízholdó szerszámmá applikált állati testrészeknek, miket megnevezni csak egy ugyancsak képzett etnográfus tudna s aligha egy művészettörténész, kinek érdeklődését nem utolsó sorban, a nem mindennapi szivartárca-gyűjtemény is leköti...

Hosszúfalú főleg pazar bútoraival, vázáival, képeivel emelkedik ki a sorból; Marosvécsen a gyönyörű vadásztroféákat bámuljuk meg s megilletődve állunk Kemény Zsigmond, a nagy regényíró egyszerű empire íróasztala mellett; Koronkán az ötvösművek, ezüstök, órák, képek mellett Erdély legszebb főúri magánkönyvtárának hatalmas termét csodáljuk meg; Gernyeszegnek fő látványossága a múzeum, amelyet Teleki Domokos rendezett be a nyugati szárny hosszú folyosóján. A legkülönbözőbb korabeli, egyházi s

világi eredetű, főleg helytörténeti vonatkozású emléanyagot látjuk itt: rengeteg erdélyi régészeti leletet, temetőmaradványokat, egyiptomi és római régiségeket, egy la Tène-korabeli őskori telepet, a Maroskeresztúr helyén egykor állott római castrum maradványait, gazdag ötvösmű- s fegyvergyűjteményt, bonyolult zárú XVIII. és XIX. századi vas- és faládákat, a gerneszezi volt görögkeleti templom bizantinizáló ikonképeit, hímezéseket, népies faragványokat, az erdélyi kerámia multját és jelenét illusztráló edénygyűjteményt, sok újabbkori raritást; az emeleti s a földszinti folyosón valóságos lapidáriumot találunk s szerte a parkban középkori epitáfium- és síremlékmaradványok hevernek. Különösen gazdag a múzeum nagy műértékű kovácsolt vasműves munkákban; ily díszes veretek, ablak-, ajtórácsok, záruk az erdélyi kastélyok barokk, és klasszicistakori ékességei voltak s köztük nem egy a nevezetes Ungvári István műve. Kapjon oszlopaikat is díszítették ily vasmunkák s a legelragadóbbak e nemben a csákigorbói kastély egyik szobájának ablakrácsai; a barokosan kidomborodó védőrostély vázát rózsalevelek s virágfüzerek fonják át, ritka harmonikus tagolásban. „Egy szép költemény ez, melyet a mestere vasból dalolt oda... talán a lelke telve volt titkolt álmodással s e virágokban azt fejezte ki...” – írja Kelemen Lajos.

Évekig lehetne bámulni, leírni, tanulmányozni, lajstromozni Erdély kastélyainak műkincseit s szépségeit, de kevés fogalmat adhat a puszta leírás; a sort az újkeletű válaszüti kastéllyal zárjuk le, amelynek belseje a legérdekesebbek egyike. Műtárgyai a jobbadán másolatokból álló arcképek, színes néprajzi tárgyak, magyar játékszerek, ásványok, fedeles bokályok, gyertyatartók szokásos gyűjteményét tárják elénk, de a karzatos pompás átrium s az ebédlő bútorzata mind újabbkori alkotás, ha a német reneszánsz súlyos, zsúfolt modorát is követi; e sok munkát erdélyi mágnás, Bánffy Ádám báró maga faragta a mult század 80-as éveiben. Teleki Sándor írta emlékeiben róla, hogy mily istenadta, sokoldalú tehetség volt, cimbalmos, fazekas, porcellánfestő, fafaragó egyszemélyben. Az ő műve a remek cserépkandalló is; a berendezés szépsége kárpótolja

a szemlélőt a történeti érték hiányaért. Ily bátorokat faragott Lázár Jenő gróf Medgyesfalván, Huszár Károly báró Abafáján, Teleki László Gyula Hosszúfalún; Erdély főurai nemcsak mecénásokat, hanem művészeket is szép számmal adtak hazájuknak.

MIND E SZÉPSÉGEKNEK, az emberkéz építette, díszítette, véste-faragta erdélyi főúri otthonoknak méltó keretét nyújtja a természet, az erdélyi táj, melynek ölébe helyeződtek s amely minden fogékony lelket elragadott mindenkoron. „Gyönyörű árnyas ligetei vannak Erdélynek” – írja a XVI. század közepén Verancsics Antal, a nagy író s magyar humanista –, „sohasem áradó patakok öntözik, mindenfelé napsütött, és szőlőhözó dombok emelkednek ...” A sziklatetőn emelkedő vár környezetének regényessége nem volt mondvacsinált, a hatalmas erdőket nem kellett újonnan ültetni s a kastélyok sorai nézhették önnön tükörképüket a Maros, Szamos, Aranyos, Olt vízében. S midőn kifejlődik az embertől irányított, tudatos kertművészet, hihetetlenül változatos anyaggal dolgozhatnak; az erdélyi táj s a flóra gazdagsága nagy lehetőségeket nyújt a díszkertet tervezőinek. Az erdélyi ember közmondásos természetrajongásával is magyarázható, hogy megannyi gyönyörű park övezi kastélyainkat.

A kertművészet fejlődése Erdélyben jóval szorosabb lépést tartott az építőstílusok történeti fázisaival, sőt e tekintetben az anyaországot nem egyszer meg is előzte; növényzetének, virágainak sokféleségéhez csak hozzájárult Konstantinápoly szomszédsága, honnan a sok új virágmagvat, gumót behozták a fejedelemség korában. Az újdonságokat hamar felkarolják s védik is, a virágosgyümölcsös kerteket; az 1552-i marosvásárhelyi országgyűlés súlyos büntetéseket szabott ki a kertek pusztítóira. Volt is eredménye e védelemnek; Verancsics érsek nem győzi magasztalni az erdélyi gyümölcsöket, hisz e barackok az itáliaiakat messze felülmúlták. Bethlen Gábor függőkerteket épített Fehérvárt; 1567-ben sáfrá-

nyoskertekről szólnak a források s szebbnél-szebb kertek veszik körül- a várakat a XVI. században. Kivált az öreg Rákóczi György szerette szenvedélyesen a kertészetet, imádta a hársfát s neki köszönhető a görgényi fényes kert is. Felesége számára Fehérvárt „gyönyörűséges virágos kertet” ültetett; ritka s drága külföldi növényeket, tulipánt, nárciszt hozott be, szigorú regulamentumokkal védte a gyümölcsösöket. Szintoly rajongója volt a kertművészetnek Apafi Mihály; udvari kertésze, Háji Péter, Ebesfalván s Fogarason gyümölcsös- és sétakertet ültetett; rózsaberek, liliom, rezeda, kékviola, gyöngyvirág, szarkaláb- virágok nyíltak az árnyas hársak alatt, a ciprusligetekben s mindenfelől patakocskák öntözték a virágágyakat; pompás volt a radnóti fejedelmi kert is, az 1687-i számadások 400 forint költségről beszélnek. Bornemisza Anna 1672-ben Gyulai Tamás portai követtől pomagránátfát és narancsfát kért s a ragyogó fogarasi udvar legszebb ékességei is e virágos- és gyümölcsöskertek voltak. Egykorú elrendezésükről, beosztásukról, terveikről, sajnos, semmi emlék nem maradt fenn; a parkművészet a legmulandóbbak egyike s így csak feltételezzük, hogy a reneszánsz korában dívott virágtáblás kerttípusban voltak ültetve, akár Lippai György primás világhírű pozsonyi érsekkertje.

Rendkívül szerették Erdélyben a szép virágoskertet mindenkor s így érthető, hogy a barok uralomrajutásával a francia park divatja is tért hódított. A kertművészet fénykora Európa szerte a XVIII. század s Versailles példája, Le Nôtre szelleme szerteárad az összes kultúrországokban; a park a méltóságos, reprezentatív bárók architektúra alárendelt eszközévé válik s végtelenbe nyúló, geometrikusan elrendezett utak vezetnek a kastélyokhoz, mértani idomokba nyírt fákkal s cserjékkel szegélyezve. A legelső ily francia kertet Bánffy Dénes tervezeti Bonchidán, Erdélynek mindmáig legnagyobb, 400 holdas s legszebb parkjában; régi tervek mutatják a franciás vadaskert képét, melyet Johann Christian Erras, marcheggi kertész rajzolt az 50-es években. A kastély nyugati oldalától sugárszerűen indult ki három, közel ezer méter hosszú, hársfákkal ültetett allée; ez utak egy hídnál egyesültek s egy negyedik

út innen északra indult ki. A nyugatra fekvő fácánoskertet is széles utak hasították végig s a beültetett részben vadászlakok, grották helye látszik. Egészen bizonyos, hogy a parkot a francia kert minden attribútuma – gloriette, obeliszk, szökőkutak, szobrok – díszítette; a legelső ilyenmű magyarföldi alkotás ez, Eszterháza fényes kertjét mintegy harminc évvel megelőzte. Bánffy György gubernátor építtette itt 1776–83 között Blaumannal az egykori virágházat; a Bánffyak példája nyomán több francia kert alakult Erdélyben, ha nem is oly nagyszabásúak, mint Bonchidán. Fennmaradt a geryeszegi vár elomlott sáncaira ültetett park terve is; Teleki József már 1789-ben írja fiának, hogy szerződtesse kertészt s 1792-ben készíti az említett rajzot az abafájai kertész. Igen eltér e kert a nyugatmagyarországi típustól, a hímzéses parterrel; sejteti az erdélyi kertépítés egykori egyéni stílusát, a népművészet hatásának nyomát; már más, szigorúan geometrikus rendszerű az a francia kert, mit Luidor János tervez Toldalaghi László grófnak, közepén szökőkúttal. A geryeszegi sáncban már ekkor halastó épült, mi mai napig fennmaradt. A XVIII. századi magyar kertek különben kevésbé követik a francia mintát a kert közepén nyíló nagy csatornával, amely Bécsben is hiányzik; Erdély, amely mindig franciásabb volt, mint a Dunántúl, már inkább kedveli a víztükröt a kertben. Francia park azonban, sajnos, egy sem maradt fenn itt, csak a régi leírások egyike-másikáról; érdemes idézni Kazinczy 1816-i áradozását a fehéregyházi parkról, midőn kitekintve az ablakon „megpillantván a tót a kastély előtt s a királyi hatyút rajta s túl a tó tükrén tíz vagy tizenkét obeliszkekké nyírt fenyőt s ezek között átaellenben a kastély körlineájával a gloriettet, három sor ablakkal s lapos fedéllel; az agg tölgyek alatt kerülénk a gloriette felé, gazdag virágzások között. A gyeptáblákban még virítanak a rózsák; a mákok piroslottak; a helianthus óriási növéseben mutogatta sárga heliánth-virágait, a delphinium nemei messzi kéklettek. Túl ezeken s az eleven obeliszkeken nyirbált fenyő-spallér voná el magos falát, s hol szökőkúthoz vitt volna le, ha a tó felé nem vevénk vala inkább utunkat, hol a bűja águ gyászfűz a széket

alatta egészen elfedi. Víg erőben nőtt s állott minden amit látánk, s a tisztán tartott út, a tisztán tartott gyepszakok, a szép tó hosszú deszka-rostélyaival, a virágtáblák, s semmi sem inkább, mint a királyi tölgyek, gyönyörrel tölték el szememet, lelkemet. Valóságos tündérlak!”

A ma már elpusztult Fehéregyházán is emelkedett oranerie, erdélyiesen „citromos” a park mellett, akárcsak Zsibón, melynek szépségeiről Kazinczy még hevültebb ditirambuszokat zengett, hiszen a Wesselényiek kastélya különösen szívéhez nőtt. 1805-ben járt ott első ízben s midőn tizenegy év multán visszamegy, látja, hogy azóta „a bokrok ligetökké vonakodtak fel s az obeliszk, mely akkor magosan nyula ki a tömött apró surjából, most csaknem látatlanná változott el...” A kastély keleti oldalán „egy szökőkút löveli sugarát s teknőjében aranyhalakat nevel”. Tekergő utak visznek az üvegházhoz, „egy hínárral teljes tó”-hoz; a domboldalon fenyők, a bokorpartjának grottája, ernyője s egy gyönyörű mesterseges forrása, amely mellett a kávé felhozták; „négy piederstál tartott itt egy medencét, padokkal, olasz nyárfákkal körítve, összeelegyítve oly fákkal, melyek boglyákat eresztenek, hogy a homály setétebb legyen. Kedves az árny, kedves a víz csergése, kedvesen suhognak az olasz nyarak; a hold a maga teljes szent fényében tekinte alá az egymást szeretőkre a fák suhógó tetők között...” Megkapó költői leírás ez, de egy kertről, az erdő szentgyörgyi francia parkról a maga nemében egyedülálló s egyetlen példányban fennmaradt acélmetszet érzékelhető képet is nyújt; itt már szemlélhetjük a gyeppartiákat, a kanyargó utakat, az átlósan rendezett, négyszögre nyírt bokorcsoport közepén lövellő szökőkutat, a virágházat, a sötét fenyveserdőből kifehérlő Pán-templomot, a tempiettoszerű gloriettet – fogalmat alkothatunk az erdélyi francia kertek egykori alkatáról, amelyek számát az itt említettekén kívül mások is gyarapították.

E kertek kivétel nélkül angolparkká, illetve részben dendrológiai jellegű s virágos tájkertekké alakultak át a XIX. század folyamán. Amint a klasszicizmus építészete mind erősebb hangsúllyal

bontakozik ki s a palladianizmus erdélyi áramlata megszületik, tért hódít az autokrata francia barok kertrendszer helyett a természet szabadságát hirdető angolpark, a szentimentális kert divatja. A szigetországban már a XVIII. század második felében felszabadul a park az egyenes vonal, a geometria, a centralizálás uralma alól; Addison harcot indít a nyírott, megnyomorított fa ellen, Hogarth a kanyargó vonalban hirdeti a szépségideált s Pope a természetes fény-árnyhatások érvényesüléséért tör lándzsát. Lebontják a rideg kőfalakat s csupán élősövény határolja a parkot a külvilágtól; a művészi kertek, tájparkok a meghitt visszavonulás, a magány, a merengés számára adattak, nem a reprezentációnak. Erdély szellemi élete a klasszicizmus korában különben is Anglia felé irányul; a főnemesség fiataljainak tanulmányútjai ugyancsak elősegítik az angolpark divatját. E stílus közelállt az erdélyiek szívéhez, hiszen ők a megregulázott természetet soha nem szívelték különösebben; szeretetük épp úgy a szentimentális kert felé irányítja őket, mint a század elejének sivár anyagi viszonyai. A költséges francia kertek fenntartására nincs pénz s talán a korszellem, a szabadságvágy, a bécsi abszolutizmus lerázásának vágya is jelképeződik e kötetlen, természetes kertstílusban.

Az átépítések s a stíluskeveredés azonban nemcsak az architektúránál jelentkezik, hanem a kertművészetnél is s amint a barok s a klasszicista jelleg összeötvöződik egy kastélyhomlokzaton, a francia park egynémely attribútuma tovább él az angolpark divatjának beáramlásakor is. A gloriette, a szökőkút, a grották, a vadászlakok kedvelése megmarad; a görög istenszobrok, amelyeket a XVIII. század mitologizáló szelleme állított e kertekbe, épp a klasszicizmus idején készülnek a legnagyobb számban. A nagy csatornató meg épp régi erdélyi hagyomány, hiszen például a torockó-szentgyörgyi grófi kastély egykori díszkertjének halastavához még népmese is fűződik; a férjeiktől elüzött rossz asszonyok e tóban tündérekké váltak s az út mentén elragadták a férfiakat; s hogy bosszút álljanak, táncre kerekedve felkeringőznek velük a várba s addig táncoltatják őket, míg a csizmájuk szárán kifolyik a vér...

Még Orbán Balázs is kifogásolta, hogy a sámsondi kastélyt miért nem helyezték a közeli tó partjára, mert akkor „egy kis miniatűr Velence” lehetett volna. A tó így mindvégig megmarad, de a nyíl-egyenes sugárutak s a nyírt bokrok, az árnyéknélküliség azonban gyorsan eltűnik az erdélyi kertből s helyüket a terebélyes, lombos fák s a kanyargó utak veszik át.

Ily stílusban épült a korában legnevezetesebb díszkert, a kerlési, amelyről Kazinczy is írta, hogy „Erdélyben elsőnek tartatik” s amely Bethlen Lajosnak oly temérdek pénzébe került; az itteni, 1816 körül folyó kertépítésben résztvett Bodor Péter is. Az 1848-i pusztítások után minden elvadult, tönkrement s csak az egykorú áradozó leírások nyomán elevenednek meg a park szépségei; a dísznövényekkel teliszűfolt partiák között a hatalmas tó, a mulató ház, Vénusz képével, „siste viator, ubi stare jubet, adstupe non artis, sed naturae delicis” felírással; a filegória, a vadkanagyarakkal, fegyverekkel telerakott vadászlak, a mű-várrom, a „Prisznicz” nevét homlokán viselő fürdőház, a halászkunyhó, a jegenyéssel övezett Diana-filegória, a vizet öntő Neptun-szobor, a hű kutya sírja, epitáfiumokkal, s Bodor Péter remekei: a csengők, melyek zenélnek a szélben s a nagyszerű kriptá sziklájába vájt remetelak. „Deus felicitas, homo miseria 1824” – szólt az intő felirat s ahogy belépett a látogató, szalmaágyat látott, feketeposztós asztalon törött kancsót, koponyát, keresztet s a karosszékekben remetéülve, amely nyomban felszökött, ha az ajtó nyitására a furfangos szerkezet működni kezdett... Messzi földről csodájára jártak e parknak a turisták s a kriptá sziklafalába vésték nevüket; a Cserhalmot maiglan is elborító tölgyek, hársak, akácok lombjai közül tündéri kilátás nyílik a Sajó vizére.

Bodor Péter 1817 elején Magyarfenesen is dolgozott; a régi, XVIII. századi, hatalmas köris-, juhar-, gyertyán- s hársfákkal ültetett kertet alakította át angolparkká, amelyet a nagy tó, a Schmelzer faragta görög istenszobrok díszesítettek; a közeli Csicsal-hegy tetején állott a finom arányú, hármasszertű, oromzatos gloriette. Bodor Péter tervezte a hagyomány szerint a koronkai angolparkot;

a 120 holdas kert maiglan is Erdélynek egyik legszebb parkja. Már fekvése is gyönyörű a szimmetrikus, lágy hullámverésként ható dombokon; a Zsuzsahegy, a Piskótahegy, a Makkosdomb enyhe lejtői önként kínálkoznak a szentimentális kertstílusnak; gloriette állott az egyik halom tetején s elragadó kilátás nyílt a regényes vidékre. A koronkai könyvtárban Johann Erras bécsi műkertész 1832-i virágháztervét s Zalabsky 1825-i angolpark-tervét is megtaláljuk; ezek azonban nem valósultak meg s a Bodor szerepe – ki a család kertésze volt, – sokkal valószínűbb a kert kialakításában. A hatalmas, XVIII. századi faóriások közé a legváltozatosabb növényeket ültették; a koronkai park a 30-as évek táján az ekkor divatbajött dendrológiai kertstílus jegyeit is magán viseli, a különféle színhatású fák alakították ki a derűs vagy komoly hangulatot. Ily angolparkká alakította át az Angliát járt ifjabb Teleki József a geryeszegi francia parkot, hol a sudár jegenyék, a sötét fenyők a merengő, bánatos hangulatot lopják a szívbe, akár a halastó szigetén szomorkodó gyászfűz ágai; a mai virágpompa már derűsebbé teszi képét. Angolparkká alakul át a gyönyörű abafájai park régi francia stílusából s azzá a zsibói kert, de itt a nyírt bokrok mai napig is láthatók; a tündéri sáromberki park a Maros mellett a dendrológiai tájkert legjellegzetesebb példája, de valamennyi között a legelragadóbb a bonchidai park csodálatos pompája. Bánffy József alakította át a francia kertet a kor stílusában; kivágatta a nagy sugárutak belső harmadát s kanyargós utakkal vétette körül a kastélyt. Fennmaradt rajzok: Hermann Sámuel mérnök, majd László János 1831-i tervei mutatják az átalakításokat; a tervezők nagyszabásút alkottak s a romantikus park minden rekvizitumát igénybevették. Halászkunyhó, emlékművek, padok, „Schweizerey”, a magánosság temploma, gloriette, Pán-templom, díszkutak, obeliszk, napóra s ily látványosságok épültek, vagy csak terveződtek Bonchidán; mindebből igen kevés maradt fenn s így a park, belső részeiben a virágos tájkert alkotásaival gazdagodva mai napig is az angol divatú kertnek az egész magyar hazában pártját ritkító remeke. Az Amerika-utazó Bölöni Farkas Sándor, Bánffy kormányszéki

titkára, szomorú életének legszebb napjait itt töltötte; „enyhület menedéke volt nekem e szép kert hideg fabrikai hivatalos életem után... ezer új gondolat, ezer érzelem” fakadozott lelkében, míg járkált a végtelen kert virányain, ligete sűrűjében.

Az erdélyi kastélyok legtöbbször mai napig is e parkok fő díszzei; ilyen még a sámsondi, a marosvécsi fenyves, az óriási fatörzsekkel, gloriette-el egykor ékes kendilónai s a virágokkal telehalmozott, színekben dúskáló újabb válaszüti park, valamint a marosnémeti és a bethleni kastély gyönyörű kertje. Az erdélyi flóra bámulatos gazdagsága fellendítette a kertművészetet s egyéni vonásokkal tette jellegzetessé. Egyes növények, fák esetében Erdély az általános európai divatot messze megelőzte; így a fenyőfa csak a XIX. század negyvenes éveiben válik kedvelté Nyugaton, holott ez még az erdélyi francia parkoknak is legszebb ékessége.